

ROMAKÉP A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN¹

A mindennapi tapasztalat és a szociológiai kutatás megegyezik abban, hogy a többség szemében cigánynak minősülő kisebbség a rendszerváltás után a vesztesek táborát gyarapította (Havas–Kemény 1996). A rendszerváltás strukturális következményeként a roma kisebbség zöme kikerült a társadalmi munkamegosztás rendjéből, s felnőtt, munkaképes tagjai munkanélkülivé váltak, a pályakezdők munkavállalási esélyei gyakorlatilag megszűntek. Másrészt a roma kisebbség helyzetét súlyosbítja, hogy a többségben korábban is meglévő, bár nyilvánosságra nem jutó előítéletek és megkülönböztető hajlandóságok a rendszerváltást követően szabadon teret nyertek és felerősödtek (Fábián–Erős 1996). Harmadrészt mivel a szegénység megítélése is változott a közvéleményben, a romáknak egyszerre kell szembe nézniük a kulturális és etnikai másság által kiváltott ellenérzésekkel, valamint a romákat sújtó szegénységet előítéletesen értelmező ellenséges magyarázati sémákkal.

A rendszerváltás tizedik évében országos reprezentatív mintán arra kerestünk választ, hogy milyen kép él a romákról a magyar lakosságban.² A legfontosabb kérdés az volt, hogy a magyar társadalom tagjai akarják-e, és ha igen, milyen módon akarják csökkenteni a romák szegregációját. Ennek a kérdésnek a tisztázásához először azt kell kideríteni, hogy a magyar társadalom a romákat mint a többségi társadalmon kívülálló, belső tagoltsággal nem rendelkező, homogén csoportot tételezi-e, vagy éppen ellenkezőleg, a romákat tagolt társadalomba szervezett csoportként definiálja. Ha a többség a romákat hierarchiába szervezett csoportként szemléli, akkor szükségképpen lát közöttük szegényeket és jómódúakat, sikerteleneket és sikereseket. Ebben az esetben a többségi társadalom tagjainak rendelkezni kell valamiféle képpel arról, hogy a romák esetében mik a siker, illetve a sikertelenség háttérfeltételei. Ezekből a vélekedésekből pedig kibontható, hogy a többségi társadalom mely része kívánja kirekeszteni a többségi társadalomból a romákat, kik azok, akik a romákat asszimilációs stratégiával képzelik beemelni a többségi társadalomba, illetve hogy kik azok, akik az integrációs stratégia hívei.

E kérdés része, hogy a kisebbségkép megengedi-e, hogy – a szociális entrópiát feltételezve – a kisebbségi hovatartozást keresztbe metsszék a többség tagjainak társadalmi érvényesülését meghatározó rétegződési kategóriák (Gellner 1984).

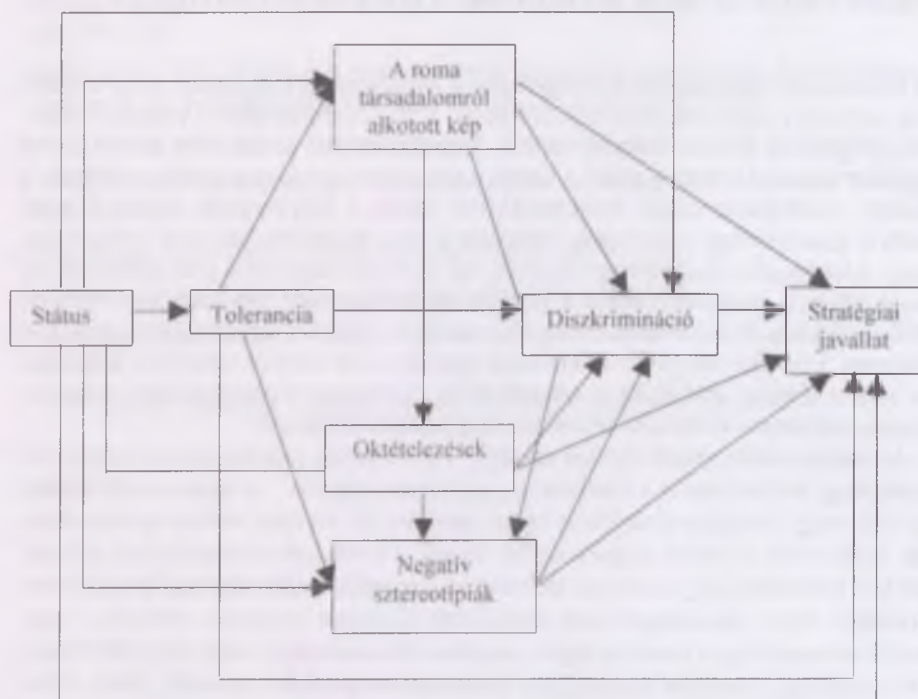
Tanulmányunkban olyan útmodellekhez szeretnénk eljutni, amelyek megmutatják, hogy milyen értékstruktúrák, gondolkodási sémák vezetnek a különböző társadalmi státusú embereket arra, hogy a szegregációs, az asszimilációs, illetve az integrációs stratégiákban lássák a „romakérdés” megoldását.

¹ E tanulmány megírását a T 032195 számú OTKA-támogatás tette lehetővé. A tanulmány alapjául szolgáló adatfelvétel 2001 tavaszán történt.

² Tanulmányunkon végigvonul egy szóhasználatbeli pontatlanság. A vizsgálat kapcsán többségi társadalomról beszélünk, holott 1000 fős országos reprezentatív mintánk 5–7 százaléka maga is roma. Mivel az egész tanulmányunknak az a végkicsengése, hogy a magyar társadalom kirekesztő a romákkal szemben, empirikusan minden bizonnyal alábecsüljük a valóságos helyzetet, hiszen a roma válaszadók kevésbé negatívan viszonyulnak sorstársaikhoz, mint a nem romák.

A bemutatandó útmodellek szerkezete a következő:

1. ábra

Tanulmányunkban sorra vesszük az útmodell egyes elemeit, bemutatjuk a válaszadók társadalmi státusát jelző mérőszámokat, továbbá a különböző kisebbségi-etnikai csoportokkal kapcsolatos érzületekből származtatott toleranciáját. Megvizsgáljuk a romákra vonatkozó létszámbecsléseket, a romákra jellemzőnek vélt társadalmi tagozódást, a romákkal kapcsolatos sztereotípiákat és a szegénység, illetve a sikertelenség attribúcióit. Ezután mutatjuk be, hogy a kérdezettekben mennyire munkál a romákkal szembeni diszkrimináció elfogadása, és végül azt is, hogy a szegregációs, az asszimilációs vagy az integrációs stratégiát tartják-e inkább követendőnek a többségi, illetve a roma társadalom számára.

A többség szociológiai háttere, a státus meghatározása

A reprezentatív szociológiai vizsgálatok során szokásosan alkalmazott szociológiai és demográfiai változók bevonásával az általunk mért státus alkotóelemének tekintettük az iskolai végzettséget, az egy főre jutó jövedelmet, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot, a nagy értékű ingó és ingatlan vagyonnal való rendelkezést, továbbá a szubjektív státust. Utóbbi mérésére öt változó állt rendelkezésre: a havi jövedelem megítélése egy három- és egy tízosztatú szegény–gazdag skálán, a réteg-önbesorolás, a család relatív anyagi helyzete és ennek dinamikája az elmúlt öt évben.³

A főkomponens-analízissel létrehozott státusmérőszám a változók információartalmának 44 százalékát őrizte meg. A főkomponens struktúráját mutatja be a következő táblázat:

1. táblázat

A státusmérő főkomponenst alkotó változók faktorsúlyai

Tartós fogyasztási cikkek	0,74256
Nyaraló, autó	0,62312
Egy főre eső jövedelem	0,42604
Legmagasabb iskolai végzettség	0,69794
Szubjektív státus	0,76135

A státust a településtípus és az életkor magyarázza legerősebben: a falvaktól a városok felé haladva egyre magasabb státussal találkozunk, míg az életkor növekedésével a státus csökken.⁴ Ez az összefüggés az általános toleranciát tárgyaló fejezetben kap különös jelentőséget: a magasabb státus nem általános érvénnyel emeli a toleranciát, hiszen ennek az összefüggésnek az erőssége részben abból fakad, hogy a magasabb státussal együtt járó életkörülmények (a jobb jövedelmi helyzetből következő lakókörnyezet, illetve a fiatalabb életkorral együtt járó migrációs készség) lehetőséget adnak, hogy az emberek távol tartsák magukat a „problémás helyzetektől”, a mássággal való mindennapos találkozásokból fakadó konfliktusoktól.

³ A szubjektív státus beépítése a társadalmi státus mérésébe nem teljesen magától értetődő. Mivel azonban a társadalmi státust olyan modell kiindulópontjaként akariuk definiálni, amelynek segítségével a toleranciát, a másság elfogadását, közvetve a rasszizmus hiányát akarjuk tesztelni, tekintettel kell lennünk arra, hogy a társadalmi hierarchia azonos szintjein lévő emberek között pozíciójukkal elégedetteket és elégedetleneket egyaránt találhatunk. Az elégedetlenség, mint ezt számos elmélet és empirikus vizsgálat bizonyította, olyan frusztrációs forrás, mely növeli az emberekben a türelmetlenséget, a másokkal szembeni ellenséges érzületet (Postma 1996). Ha ezt a logikát elfogadjuk, a státussal való elégedettségnek is helyet kell adnunk a státus mérőszámában. A végső útmodellnél külön is megmutatjuk majd, hogy a szubjektív elemektől mentes státusmérőszám hogyan mozgatja a romákról alkotott nézeteket.

⁴ A statuspontszámok egy fordított U alakú görbe mentén változnak az életkor növekedésével, azonban az idősök státusvesztése olyan nagy mértékű, hogy a lineáris regresszió egy lefelé irányuló egyenesként „látja” a statuspontszámokat.

A tolerancia

Normális esetben egyetlen csoport sem versenyezhet a saját csoporttal, mely szükségképpen minden egyéb csoport megítélésének mércéje. A saját csoport a természetesség, magától értetődőség és normalitás szülőhelye, melyhez képest minden egyéb csoport más. A kérdés csak az, hogy a mássághoz milyen mértékben társulnak az idegenszerűségből táplálkozó, távolságtartásra okot adó negatív érzések, az érzésekre milyen jellegű sztereotípiák épülnek, és a keletkező csoportközi viszonyt milyen mélyen hatják át az előítéletek, mennyire adnak teret kereszt kategorizációs hatásoknak, valamint a másik csoporthoz tartozó személy individuális megítélésének (Allport 1977).

A „mátság” sosem elvontan, hanem mindig egy konkrét másik csoport jelenvalóságában jelentkezik, ami persze nem jelenti azt, hogy a személy a maga csoportját tekintve mércének ne láthasson az összes többi másik csoportban közös, idegenszerű vonást. Kérdőívünkben számos csoportnevet adtunk meg, amelyek mindegyikéről feltételeztük, hogy a mai magyar közbeszédben a többségi csoporthoz képest *más* csoportként határozódnak meg (Csepeli–Fábián–Sik 1998). A megadott csoportok különböztek abban, hogy egyes esetekben logikailag kizárták, más esetekben nem zárták ki a válaszadó többségi hovatartozását érintő kereszt kategorizációt.

A csoportnevek hatását két kérdéssel teszteltük. Az első kérdés arra vonatkozott, hogy a válaszadó beleegyezne-e abba, hogy szomszédságába az adott névvel jelölt csoport valamely tagja odaköltözzön, vagy ezt a lehetőséget elutasítja. A másik kérdés segítségével az adott név által jelölt csoport iránti attitűd irányát és erősségét kívántuk mérni egy 9 fokú skála segítségével.

Az alkalmazott csoportnevek sorában igen különböző kategóriákat találunk. Szerepelnek Magyarországra menekült és Magyarországon megtelepedett⁵ etnikai kisebbségek, homoszexuálisok, szélsőséges, rasszista ideológiák rabjai (bőrfejük), a rendszerváltás politikai retorikája által stigmatizáltak (kommunisták), a társadalom legnyomorultabb tagjai (a hajléktalanok), valamint a kábítószer-fogyasztók.

⁵ Azért használjuk az előforduló kifejezést, mert a hosszabb-rövidebb ideig itt tartózkodó menekültként, turistaként megforduló külföldieket, és a velünk együtt élő kisebbségeket egyaránt szerepeltettük.

2. táblázat

Hozzájárulását adná-e ahhoz, hogy a szomszédságába költözzön? (százalék)

	Igen	Nem	Nem tudja
Erdélyi magyar bevándorló	78,4	21,0	0,6
Zsidó	71,1	28,3	0,6
Sváb	69,3	30,2	0,5
Kommunista	62,9	36,4	0,7
Néger	51,8	47,6	0,6
Kínai	46,5	52,9	0,6
Román	40,4	58,9	0,6
Arab	40,2	59,0	0,8
Bosnyák menekült	36,3	63,2	0,5
Homoszexuális	28,9	70,3	0,8
Cigány	20,5	78,6	0,9
Bőrfejú	13,5	85,9	0,6

A 2. táblázat tanúsága szerint az esetleges szomszédságba kerüléssel szemben legnagyobb ellenérzés az egymással is gyakran konfliktusba keveredő bőrfejúekkel és a cigányokkal szemben mutatkozott meg. A válaszadók tehát nem akarnak cigánynak minősített személyek szomszédságában lakni, de olyan agresszív személyek közelségétől is óvakodnának, akik – egyébként – a cigányokat is gyűlölik. A válaszokat aggregáló eljárás egyetlen főkomponensbe tömörítette a válaszokat. Ebből arra következtethetünk, hogy ha az ellenérzések-rokonszenvek kifejezésére nem kínál a kérdőív erősebb vagy gyengébb fokozatokat, akkor a másság értékelése egyetlen dimenziót alkot.⁶

Ha a mássággal kapcsolatos érzületek kifejezésére 9 fokú skálát kínálunk, akkor a szomszédként való elfogadással ellentétben – amely az embereket közelről érintő probléma, és ahol nem marad tere az érdekektől némileg elvonatkoztatott érték-választásoknak, az elvárásoknak való megfelelés óhajának, a finomabb distinkcióknak –, tagolt attitűdmintázatokat lelhetünk fel. Az attitűdmintázatok feltárásának első lépéseként a következő táblázatban nemcsak azt láthatjuk, hogy a rokonszenv-skálán is a bőrfejúek, a drogosok, a cigányok és a homoszexuálisok foglalják el az utolsó helyeket, hanem összehasonlítást is tehetünk egy 1994-ből származó empirikus vizsgálat adataival.⁷ Úgy tűnik, hogy a kisebbségi csoportok többségével szemben az elmúlt öt évben erősödött az ellenszenv. Bár a változások mértéke nem nevezhető drámainak, azt mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a minősítésre felkínált tíz kisebbségi csoportból hattal szemben már 1994-ben is erős ellenszenv nyilvánult meg.

⁶ Az egyetlen dimenzió kialakulása azért is figyelemreméltó, mert a főkomponens faktorsúlyai alig különböznek az egyes itemeknél (0,65 és 0,85 között mozognak), és a főkomponens információtartalma figyelemreméltóan magas (61%).

⁷ Az 1994-es vizsgálatban, amelynek során az előítéletesség, a tekintélyelvűség és a politikai-ideológiai tagolódás összefüggéseit tanulmányozták a kutatók, Erős Ferenc, Enyedi Zsolt, Fábián Zoltán és Fleck Zoltán vettek részt. Az OTKA által is támogatott kutatás dokumentumai és adatbázisa (N=1000 fő) megtalálható a TÁRKI adatbankjában.

3. táblázat

Mennyire rokonszenvesek a különböző kisebbségek tagjai (9 fokú skálaátlagok)

	1994	2000
Arabok	3,53	3,64
Szerbek		3,58
Cigányok	3,19	2,71
Négerrek	4,84	4,11
Románok	4,16	3,55
Kínaiak	4,94	3,94
Svábok		5,22
Zsidók	5,17	5,02
Hajléktalanok		3,78
Homoszexuálisok	2,69	2,85
Lengyelek	5,91	5,16
Kábítószerezsek	2,08	2,08
Bőrfejük	1,91	1,94

Míg a szomszédság lehetőséget firtató kérdésre adott válaszok mögött a másság egyetlen dimenziója húzódott meg, addig a mérlegelésnek jóval inkább teret engedő és szituációtól független attitűdkérdés már lehetőséget adott a másság dimenzióinak elkülönítésére. A faktorelemzés egy hármas vélemény szerkezetet rajzolt ki.⁸ Az első faktorban a „problémás” etnikai kisebbségeket találjuk, függetlenül attól, hogy mi a probléma oka (háború, politikai üldözöttség, nyomor vagy hazai hátrányos helyzet). A második faktor a történeti-ideológiai narratíva mentén megkülönböztetett etnikai tartalmat hordoz, ide sorolva a több mint száz éve bevándorolt és alapvetően asszimilált németeket és zsidókat, valamint a számosságukat tekintve „nem létező” magyarországi lengyel kisebbséget. Végül a harmadik faktoron a közvélemény szemében deviánsnak minősülő csoportok helyezkednek el (hajléktalanok, homoszexuálisok, drogosok, bőrfejük).

Végso modellünk szempontjából az első (*az etnikai másság elfogadása*) és a harmadik (*a deviáns csoportok elfogadása*) dimenzió tűnik lényegesnek, hiszen mindkettő „jelenidejű” rokonszenveket-ellenszenveket testesít meg, és ebben az értelemben feltételezzük, hogy mindkettő erősen befolyásolja azokat az elképzeléseket, amelyek a roma társadalom többségi társadalomba való betagozódására vonatkoznak.⁹

A másság iránti attitűd része a xenofóbia is. Az idegengyűlöletet három kérdéssel mértük. A válaszok megoszlását mutatja a 4. táblázat.

⁸ A *maximum likelihood* módszerrel készült modell illeszkedése nem volt megfelelő, ezért a végső modellekben a módszer által felmutatott vélemény szerkezetet módszertanilag korrekt módon főkomponens-elemzéssel ragadtuk meg.

⁹ Az első és a harmadik faktor által kirajzolt dimenziókat két elkülönítetten lefuttatott főkomponens segítségével ragadtuk meg. Ennek a technikának az az előnye, hogy az útmodellben az etnikai és deviancia alapú másságok közötti összefüggés is kirajzolható.

4. táblázat**Az idegengyűlölet mint identitás (százalék)**

Beletartozik-e azon emberek csoportjába, akik	Inkább igen	Inkább nem
– nem kedvelik a külföldieket	28	72
– szigorítanák a menekültek befogadását	78	22
– korlátoznák az országban élő színes bőrűek számát	50	50

Nehéz megítélni, hogy az önbesorolásnak ez a módja milyen viszonyban van a mérni vélt attitűd jellegével, de annyi biztos, hogy az így megragadott xenofóbia léte vagy hiánya összhangban van a másság iránt mutatkozó toleranciával. Ezt jelzi az 5. táblázat.

5. táblázat**A másság elfogadásának másodlagos faktorstruktúrája (faktorsúlyok)**

Etnikai másság iránti rokonszenv	0,84323
Idegengyűlölet	–0,59431
Társadalmi távolság	–0,57443
Deviáns csoportok elfogadása	0,68749

A faktor struktúrája azt mutatja, hogy a mássággal kapcsolatos attitűdök aggregált mutatóját a legerősebben az etnikai mássággal kapcsolatos rokonszenv-ellenszenv befolyásolja. Ugyancsak erős a deviancián alapuló mássággal kapcsolatos attitűd befolyása, s valamivel gyengébb de elfogadható mértékű az idegengyűlölet és a társadalmi távolság hatása. A másodlagos főkomponens információtartalma 47 százalék.¹⁰

Feltételeztük, hogy a társadalmi státus meghatározó szerepet játszik a különböző kisebbségeket együttesen sújtó intolerancia szintjének alakulásában. A következő táblázat azt mutatja be, hogy a társadalmi összehasonlítási folyamatok által konstruált státuserzet, valamint a szubjektív elemektől mentesített státus, illetve a kettő kombinációjaként létrejött státusváltozó miként jár együtt a másság iránti tolerancia mértékével.

6. táblázat**A társadalmi státus és a másság elfogadása közötti korrelációk**

Szubjektív státus	0.18
Objektív státus	0.12
Teljes társadalmi státus	0.14

Úgy tűnik, hogy a társadalmi státus emelkedésével növekszik a másság iránti tolerancia. Látható az is, hogy az emberek a helyzetükkel való elégedettség függvényében fogadják vagy utasítják el legerőteljesebben a különféle kisebbségeket. Minél elégedettebbek saját helyzetükkel, annál toleránsabbak, s megfordítva. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az együtt járás egyik változó esetében sem túl erős.

¹⁰ Mivel a másodlagos főkomponens alkotó elemi maguk is főkomponensek voltak, meg kell jegyeznünk, hogy az elsődleges főkomponensek készítésekor is veszítettünk információt.

A romákkal kapcsolatos sztereotípiák

A másik csoport negatív reprezentációja szükséges, de nem elégséges feltétele a csoportok közötti konfliktusnak. A konfliktus valószínűsége akkor nő meg, ha a másik csoport reprezentációja a másik csoportra nézve súlyosan hátrányos negatív feltételezésekkel töltődik fel, amelyek sztereotípiává alakulva az adott csoporttól való távolságtartás, majd azt követően a csoport tagjaival szemben megnyilvánuló diszkriminációs hajlandóság indokaiként szolgálnak (Horowitz 1985).

Kérdőívünkben két olyan állítással kapcsolatosan kértük a válaszadók egyetértését vagy elutasítását, amelyek mindegyike a roma kisebbségre nézve súlyosan hátrányos negatív feltételezést tartalmazott. Az egyik állítás azt fogalmazta meg, hogy a *cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni*, a másik pedig azt, hogy *a bűnözési hajlam a cigányok vérében van*. A két állítást egy negatív heterosztereotípia-mutatóba aggregáltuk.¹¹ A diszkriminációs hajlandóságot mérő faktoron a következő állításokra adott válaszok szerepeltek: *az országnak nem kell áldoznia arra, hogy a romák anyanyelvükön is tanulhassanak; csak helyeselni lehet, hogy vannak olyan szórakozóhelyek, ahova a cigányokat nem engedik be; az ország biztonságát veszélyezteti a cigány lakosság számarányának növekedése*. A faktor ezeken az itemeken kívül tartalmazza még a romáktól érzett társadalmi távolságot, a romákkal kapcsolatos rokonszenv–ellenszenv-mutatót, valamint azt, hogy a kérdezett beletartozik-e azon emberek csoportjába, akik idegenkednek a cigányoktól.

A két aggregált mutató (a negatív heterosztereotípiák, valamint a diszkriminációs hajlandóság) bevonásával klaszteranalízist végeztünk, melynek eredményeként a válaszadók négy csoportja különült el. A létrejött csoportosulás logikája azt mutatja, hogy a negatív sztereotípiáktól nem vezet egyenes út a diszkriminációig. Mint a klaszterelemzés végeredményét mutató tábla jelzi, a különböző mértékben romapárti (11 és 22%) és a romaellenes (44%) csoportokon kívül egy negyedik csoport is létrejött, amelyet az jellemez, hogy negatív sztereotípiákat fogalmaz meg a romákkal kapcsolatban, de az ellenük irányuló diszkriminációt elutasítja (23%).¹²

¹¹ Két itemből főkomponenst készíteni általában nem szokás, de mivel a klaszteranalízis kulcsfogalma a távolság, célszerű volt a negatív sztereotípiákat is egy standardizált változóval leképezni. Mentségünkre mindössze annyi szolgál, hogy a cigányellenességet egyetlen dimenzióban szerettük volna megragadni, és ehhez két sztereotípia-item a kérdőív összeállításakor elegendőnek látszott.

¹² A cigányellenesség ilyen típusalakzatainak bemutatása azért is fontos, mert a végső útmodellekben a roma és a többségi társadalom viszonyát jellemző lehetséges stratégiák magyarázatában külön hely illeti a negatív sztereotípiákat, és külön kell szerepeltetni a diszkriminációra hajlamosító beállítódásokat.

7. táblázat

A cigányellenesség szerveződése. Klaszterek a sztereotípiák és a diszkrimináció mentén (klaszterközéppontok)

	Erősen roma-párti	Mérsékelt roma-párti	Csak negatívan sztereotipizál, de nem diszkriminál	Roma-ellenes
Negatív sztereotípiák	-1,82	-0,89	0,31	0,71
Etnikai diszkrimináció	-1,63	-0,10	-0,76	0,83
Klaszterek nagysága, százalék	11	22	23	44

Mint az előző rész végen, most is bemutatjuk az újonnan létrehozott és a már ismert aggregált változók kapcsolatát. Most már háromváltozós modellel dolgozhatunk, amelyben a státus, a tolerancia és a diszkriminációs hajlandóság együttes illeszkedését vizsgálhatjuk.

8. táblázat

A társadalmi státus, a másság elfogadása, a sztereotípiák és a diszkrimináció korrelációs mátrixa

	Teljes társadalmi státus	Mátság elfogadása	Negatív sztereotípiák	Diszkrimináció
Teljes társadalmi státus	1.0000	0.1440	-0.1062	-0.0477
Mátság elfogadása	0.1440	1.0000	-0.3331	-0.5207
Negatív sztereotípiák	-0.1062	-0.3331	1.0000	0.5566
Diszkrimináció	-0.0477	-0.5207	0.5566	1.0000

A magasabb társadalmi státus nemcsak a mátság elfogadására, de a negatív sztereotípiáktól való tartózkodásra is hajlamosít, viszont alig van hatása a diszkriminációs beállítódásra. A mátság elutasítása együtt jár a romákkal kapcsolatos negatív sztereotípiák elfogadásával, és kifejezetten erőteljesen összekapcsolódik a romákkal kapcsolatos diszkrimináció helyeslésével. Ugyancsak magas a negatív sztereotípiák és a diszkrimináció együtt járása, de a két érzület pontos megfelelését éppen az a csoport gátolja, amely csak sztereotipizál, de a diszkriminációt elutasítja.

A romák offenzivitásának rémképe

Egy kisebbség létszámának téves becslése lehet egyszerű ismeretszint kérdése. Többnyire ez az eset, ha a kisebbség többségi reprezentációja érzelmileg semleges. A magyarországi vendek létszámának helyes vagy helytelen becslése valószínűleg tisztán ismeretszinttől függ. Ha a szóban forgó kisebbség népszerű, akkor a magas létszámbecslés vágykép, s az alacsony létszámbecslés rémkép. (Tipikusan ez a helyzet, ha a magyarországi magyarok a határon kívüli magyarság létszámát becslik.) Ha az adott kisebbség reprezentációja a többségben negatív, a helyzet fordított. Az alacsony létszám a vágykép, s a magas létszámbecslés a rémkép (Csepeli-Örkény-Székelyi 2000).

Ismervén a magyarországi romákra vonatkozóan kialakított negatív sztereotípiákat, a velük szemben megnyilvánuló szegregációs és diszkriminációs attitűd elterjedésének mértékét, nem alaptalan a feltevésünk, miszerint a romák létszámának becslése mögött az ismeretszinttől esetleg árnyalva, voltaképpen a társadalom „elcigányosodásától” való félelem munkál. Mielőtt feltételezésünket bizonyítjuk, nézzük meg, mekkorára becsülték a romák arányát a megkérdezettek a múltra, a jelenre és a jövőre vonatkozóan.

9. táblázat

A roma népesség összlakosságon belüli aránya a kérdezettek becslése szerint (százalék)

Húsz évvel ezelőtt	12,35
Jelenleg	22,40
Húsz év múlva	35,35

A megkérdezettek körében a cigányok létszámának becslése nem-lineáris trendet követ. Szociológiai vizsgálatok eredményei alapján tudjuk, hogy húsz évvel ezelőtt a romák tényleges aránya alig haladta meg az 5 százalékot a magyar társadalomban. A megkérdezettek ezt az arányt átlagosan 7 százalékkal becsülték felül. Ha a felülbecslők és a felülbecsléstől mentesek arányát vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a húsz évvel ezelőtti romaarányt a kérdezettek 27 százaléka nem becsülte felül. A jelenlegi helyzet sokkal inkább elszabadítja a felülbecslés tendenciáit. A szociológusok szerinti jelenlegi 7 százalékos arányt már átlagosan 15 százalékkal becsülték felül, és csak a kérdezettek kevesebb mint egytizede (!) nem adott felülbecslést a romák létszámára. A jövőre vonatkozó becslések azt a víziót mutatják, mely szerint húsz év múlva minden harmadik magyarországi ember roma lesz.

A magyar rendőrök országos reprezentatív mintáján ugyanezeket a létszámbecslési kérdéseket tettük föl 1996-ban. A rendőrök körében ugyancsak nem-lineáris becslési trendet tapasztaltunk. A húsz évvel korábbi romaarányt 11 százalékra becsülték, az akkor jelen idejű arányt 20 százalékban látták, a jövőbelit pedig 31 százalékosnak becsülték (Csepeli–Örkény–Székelyi 1997).

Ha az ismeretszintnek egyáltalán van szerepe, az feltehetően az iskolai végzettség függvénye. A rémkép pedig inkább a diszkriminációs hajlandóság függvénye lehet. A rémkép meghatározottságának vizsgálata érdekében egy regressziós modellt hoztunk létre, ahol a függő változó a jelenlegi romaarány-becslés volt, magyarázó változóként pedig az iskolai végzettséget, a romákkal szembeni diszkriminációs hajlandóságot és a roma társadalom offenzivitását jelző mutatót¹³ használtuk.

¹³ Ezt a mutatót a jövőbeni és a jelenlegi romaarány különbségéből képeztük. Ennek a mutatónak a magas értéke azt fejezi ki, hogy az elkövetkező húsz évben igen dinamikus módon nő a romák létszáma, és így a magyaroké szükségképpen csökkeni fog.

10. táblázat**A jelenlegi romaarány becslésének lineáris regressziós modellje**

	Béta	T	Sig T
Iskolázottság	-0,093896	-2,953	0,0032
Romákkal szembeni diszkrimináció elfogadása	0,063859	2,006	0,0451
A romalétszám növekedésének dinamikája	0,294200	9,207	0,0000

A regressziós béták azt mutatják, hogy az iskolázottság növekedésével ugyan csökken a felülbecslés mértéke (béta=-0,09), de ez a hatás eltörpül ahhoz képest, amit a romatársadalom dinamikus növekedésének rémképe (béta=0,29) jelent. A romákkal szembeni diszkriminációra való hajlandóság, ha nem is látványosan, de növeli a felülbecslés mértékét. Ez arra utal, hogy a létszámfelülbecslés mögött sokkal erősebben munkál a negatív előítélet, mint az ismeret.

A roma társadalom tagoltságáról alkotott kép

Mielőtt a roma társadalom tagoltságára vonatkozó feltételezések alakulását tárgyalnánk, röviden kitérünk egy összehasonlításra, mely azt mutatja, hogy a magyar közvéleményben milyen társadalomkép jelent meg 1991-ben és 1996-ben.¹⁴ Mindkét alkalommal az derült ki, hogy a társadalom szerkezetét piramishoz hasonlatosnak látják a megkérdezettek: a piramis alján sok szegénnyel, a tetején pedig viszonylag kevés gazdaggal. Az időben előrehaladva a szegények aránya emelkedett, alapvetően a középrétegek rovására.

A roma társadalom tagoltságáról a magyar közvéleményben élő kép egyetlen időmetszetben áll rendelkezésre. Magyarország az elmúlt négy évben egy gazdaságilag sikeresnek nevezhető periódust élt meg, amely együtt járt a szegénység bizonyos mértékű csökkenésével. A romákra vonatkozó becslések még így sem jeleznek egy, a többséget és a roma társadalmat elválasztó mély szakadékot. Jóllehet a romák között a megkérdezettek 66 százalékra becsülik átlagosan a szegények arányát, ami önmagában elképesztően nagy szám, ez a becslés nincs túlságosan messze attól az 58 százaléktól, amelyre a szegények arányát átlagosan becsülték Magyarországon 1996-ban.¹⁵

¹⁴ A többségi társadalom szerkezetéről alkotott kép egy 1991-es és egy 1996-os reprezentatív vizsgálatból konstruálható meg (ISJP 1991 és 1996).

¹⁵ Míg az 1991-es és 1996-os vizsgálatban direkt kérdés irányult a szegények és gazdagok százalékos arányának becslésére, addig jelen kutatásunkban bár a szegények arányát hasonlóképpen kérdeztük, a gazdagok százalékos aránya helyett azon romák arányát kértük megbecsülni, akik sokra vitték, akik sikeresek.

11. táblázat

A szegények, a gazdagok és a középosztály észlelt nagysága három időmetszetben a többségi társadalomban és a romák körében (átlagos becslés)

	Szegény	Középosztály	Gazdag
1991, teljes népességben	50	30	20
1996, teljes népességben	58	24	16
2000, romákon belül a többségi társadalom szerint	66	27	7

Már az említett 1991-es és 1996-os vizsgálatban is kísérletet tettünk arra, hogy a szegények arányára vonatkozó becsléseket összekapcsoljuk a szegénységre vonatkozó oktételezésekkel. Tettük ezt azért, mert a válaszadók választásai a különféle felsorolt oktételezések között nem csupán arról szólnak, hogy az emberek hogyan látják a szegényeket, hanem jól jellemzik a társadalmi egyenlőtlenségek természetére vonatkozó különböző ideológiai felfogásokat és alternatívákat is. Ha valaki a szegényeket hibáztatja sorsuk alakulásáért, könnyebben elhárítja magától a társadalmi szolidaritás morális kényszerét, és konzervatív nézőpontból ítéli meg a társadalmi egyenlőtlenségek kérdését. Ezzel szemben a külső okok választása valószínűsíti, hogy a polgárok azonosulnak a modern társadalmak olyan morális elveivel, mint a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének a gondolata, a társadalmi szolidaritás elve, a kollektíven elfogadott szociális minimum fogalma.¹⁶ Különösen fontosnak tűnnek ezek a kérdések akkor, ha nem általában a szegényekről, hanem a romákról, illetve a szegény romákról beszélünk (Örkény–Székelyi 1999).

Annak érdekében, hogy a többségi társadalom romaképét viszonyítási keretbe helyezhessük el, érdemes röviden felidézni a már említett kutatások fontosabb megállapításait. 1991-ben négy markáns kép¹⁷ rajzolódott ki a többségi társadalomról. Az első típusba a konzervatívok tartoztak, akiknek az volt a véleményük, hogy a szegények aránya alacsony, és a szegények önmaguk tehetnek arról, hogy a perifériára szorultak. A következő típus a populistáké, akiket az jellemez, hogy sok szegényt látnak a társadalomban, és a külső és belső okokat egyaránt fontos magyarázatoknak tartják. A harmadik típusba a poszt szocialisták tartoznak: ők is magasra becslik a szegények arányát, de emögött csak a külső okokat fogadják el magyarázatként, a szegényeket mintegy felmentve a saját sorsuk miatti felelősség alól. A negyedik típust a szociálliberális álláspont jellemzi, amely szerint a szegények aránya nem túl magas ugyan, de szegénységükért a társadalom felelős.

¹⁶ A szegénység oktételezései között három belső és három külső ok szerepelt. A belső okok az iszákosság és laza erkölcs, a képesség és tehetség hiánya, valamint a lustaság volt. A külső okok között szerepelt a hátrányos starthelyzet, a többségi társadalom előítéletessége, valamint a rossz külső gazdasági körülmények. Mind a belső, mind a külső okokat egy-egy főkomponensben aggregáltuk.

¹⁷ A típusok kialakításához klaszterelemzést használtunk. Erről bővebben lásd: Örkény–Székelyi 1999.

Az 1996-os vizsgálat tanúsága szerint az emberek társadalomlátása némileg megváltozott. Erőteljes volt a konzervatív és populista nézetrendszer térhódítása, a posztszocialista világlátás valamelyest, a szociálliberális pedig erőteljesen veszített népszerűségéből.¹⁸

12. táblázat

A szegények arányára és a szegénységre vonatkozó oktételezés típusai a teljes népességre vonatkoztatva (a klaszterek százalékos megoszlása)

1991. teljes népesség		1996. teljes népesség	
Konzervatív	23	Konzervatív	30
Populista	37	Populista	41
Posztszocialista	19	Posztszocialista	16
Szociálliberális	21	Szociálliberális	13

13. táblázat

A szegények arányára és a szegénységre vonatkozó oktételezés típusai a roma népességre vonatkoztatva (a klaszterek százalékos megoszlása)

2000. a romákról alkotott kép	
Cigánygyűlölő (minden romát szegénynek lát, és belső okokkal magyaráz)	28
Populista (sok szegényt lát, és mind a külső, mind a belső okokat fontosnak tartja)	25
Szolidáris (sok szegény romát lát, és külső okokkal magyaráz)	18
Hárító (kevés szegény romát lát, és a belső okokat hangsúlyoz)	13
Bagatellizál (nem lát szegény romát, de külső okokkal magyaráz)	16

Bár abban nincs különbség, hogy akár a társadalom egészéről, akár csak a roma kisebbségről van szó, a közvélemény az emberek többségét szegénynek látja, abban már igen nagy a különbség, hogy milyen ideológiai álláspont munkál a szegénységnek tulajdonított okok mélyén. A romák körében tapasztalható szegénységgel szemben láthatóan sokkal kisebb a többségi társadalom empátiája. A 2000-es vizsgálat során a válaszadók kifejezetten belső okokat hangsúlyoztak a romák szegénységének létrejöttében, és csupán egy részük (a szolidárisak, valamint a belső okok szerepét is hangsúlyozva, a populisták csoportja) ismerte el a külső körülmények negatív szerepét. Az emancipatív irányú romapolitika várható társadalmi fogadtatása szempontjából rossz hír, hogy a megkérdezettek 28 százaléka gyakorlatilag az egész magyarországi roma kisebbséget (átlagosan a romák 81%-át) szegénynek látja, miközben elutasítja a külső társadalmi okok szerepét, és csupán az érintetteket hibáztatja sorsuk alakulásáért. Nehéz ezt másként mint a cigányokkal szemben erőteljesen elutasító, előítéletes álláspontot értelmezni.

Mindössze két olyan csoportot találtunk, amely az átlagosnál kisebbre becsli a szegények arányát a romákon. Ezek közül az egyik a háritók csoportja (arányuk 13%), amelyet az jellemez, hogy a romákat önmagukat hibáztatja szegénységükért.

¹⁸ Bármilyen fücska, az 1996-os társadalomkép mintegy előrejelezte az 1998-as országgyűlési választások eredményét.

A másik csoport a bagatellizáló típus (arányuk 16%), amely a társadalom felelősségét hangsúlyozza.

A vizsgálat során, amikor a többséget a romák helyzetéről faggattuk, a szegénységnek szinte alig találtuk alternatíváját. Az emberek kétharmada szerint 5 százalék vagy ennél kevesebb annak valószínűsége, hogy egy roma származású sikeres legyen, és 10 százaléknyi vagy ennél nagyobb esélyt mindössze az emberek 14 százaléka lát.

A romaszegénység attribúciós mintája nem lehet független a negatív sztereotípiázációtól. Ezt a várt összefüggést mutatjuk be a következő táblázaton, mely igazolja azt a feltevésünket, hogy a cigányokat szegénységükért hibáztató álláspont valóban nem mentes az előítéletestől.

14. táblázat

A roma társadalomról alkotott kép és a romákra vonatkozó negatív sztereotípiák (faktorscore-átlag)

Hárító	0,37
Cigánygyűlölő	0,45
Populista	−0,05
Szolidáris	−0,81
Bagatellizáló	−0,10

A legerősebb negatív sztereotipizálásra a cigánygyűlölők hajlanak, és őket – alig lemaradva – a hárítók követik. Értelemszerűen a romákkal szolidáris csoport teljesen mentes a negatív sztereotípiáktól, és a bagatellizálóknak is inkább pozitív, mint negatív attitűdök érhetők tetten. A populisták kétarcúsága nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a nagyarányú romaszegénységet külső és belső okokkal egyaránt magyarázzák, hanem abban is, hogy a negatív sztereotipizálás tekintetében is „átlagos” pozíciót foglalnak el: a negatív sztereotípiák egy részét elfogadják, más részét elutasítják.

A roma társadalomról alkotott kép kapcsán kirajzolódó típusok „belső természetének” megértéséhez segít bennünket, ha megvizsgáljuk, hogy az egyes típusok hogyan látják a romák arányát különböző időmetszetekben.

15. táblázat

A roma társadalomról alkotott kép és a romákra vonatkozó létszámbecslések (átlagok)

	Romák aránya húsz évvel ezelőtt	Romák aránya ma	Romák aránya húsz év múlva	Szegények aránya a romákon belül	Sikeres romák aránya
Hárító	14	28	43	39	8
Cigánygyűlölő	13	22	36	81	6
Populista	11	20	32	80	7
Szolidáris	12	22	34	77	9
Bagatellizáló	13	23	35	24	8

Abban a kérdésben, hogy húsz évvel ezelőtt a magyar népesség hány százaléka volt roma, nincsenek markáns különbségek az egyes típusok között. A mai állapotokat illetően azonban már kirajzolódik a háritók csoportjának egy jellegzetessége: ők különösen élen járnak a romák számarányának felülbecslésében. Ennek azért van különös jelentősége, mert ez a csoport az, amely a romákon belül kevés szegényt és viszonylag sok sikereset lát. Mivel erős negatív sztereotípiái vannak a romákkal szemben, és inkább relativizálja, semmint felnagyítaná a romák szociális gondjait, nem meglepő, hogy a szegénység magyarázatában leginkább a belső okokat hangsúlyozza.

A romagyűlölők előrejelzése átlagos – bár így is jelentős – demográfiai offenzívát mutat, miközben a roma társadalmat szélsőségesen szegénynek látják, és a nagyságbecslések különösen erős negatív attitűdökkel párosulnak. Nem érznek felelősséget a romák iránt, sőt őket vádolják a romasors alakulásáért. Gondjaik megoldásában magukra hagyják a romákat, sőt, mint majd látni fogjuk, erős diszkriminációra való hajlandóság is jellemzi őket.

Az ellenpólust a szolidárisak csoportja jelenti. Miközben a romákra vonatkozó nagyságbecsléseik nem különböznek az átlagostól, a roma társadalmat viszonylag tagoltnak látják, a sok szegény mellett a sikeresek arányát is – relatíve – magasra becslik. Mindez a negatív érzületektől való mentességgel társul.

A populista és a szolidáris álláspont híveit az oktatáspolitikai minta alapján különböztethetjük meg: a populisták számára a romák hibáztatása éppen olyan fontos magyarázat a nagyarányú szegénységre, mint a külső tényezők.

A bagatellizálók az előítéletekhez hasonlóan egy demográfiai „romalavina” rémképét látják maguk előtt, a szegénységet azonban igen kismértékűnek látják a romák körében, a sikeresek arányát viszont relatíve magasra becsülik. Nem véletlenül kapta a csoport a címkét: szerintük a kis létszámú szegény roma „kezelése” bagatell, bár össztársadalmi feladat.

Mint az eddigiekben mindig, most is megvizsgáljuk, hogy a társadalmi státusz, a státuszérzet, valamint a kettő kombinációja hogyan függ össze a romareprezentáció éppen tárgyalt elemeivel.

16. táblázat

A roma társadalomról alkotott kép és a képet alkotók társadalmi státusza (faktorscore-átlag)

	Szubjektív státusz	Objektív státusz	Összevont státusz
Háritó	-0,03	-0,08	-0,07
Cigánygyűlölő	-0,03	-0,06	-0,02
Populista	0,10	0,11	0,15
Szolidáris	0,14	0,13	0,16
Bagatellizáló	-0,21	-0,12	-0,19

A magas státusz általában véve is elősegíti a szegénység szociálliberális típusú, a külső tényezők szerepét hangsúlyozó attribúciós minta elfogadását (Örkény 1997). Ezzel szemben az alacsony státusz látószögéből nézve paradox módon a szegénység deviancia, melyet az érintettek jellembeli fogyatékoságai (lustaság, alkoholizmus,

megbízhatatlanság stb.) okoznak. A táblázat azt mutatja, hogy a szolidáris és populista csoport a magas társadalmi státus adta biztonságból tekint a nagyszámú szegény romára, és eközben nem feledkezik meg a társadalom felelősségéről. Ezzel szemben a legalacsonyabb státusú csoport (a bagatellizálók csoportja) vetélytársakat érezhet a romákban, akik ugyanarra a szűkös szociálpolitikai erőforrásra támaszkodva kerülhetnek ki a szegénységből, ezért ez az erőforrás a maguk számára is létfontosságú. Ez a segélyféltes munkálhat bennük, amikor a szegény romák arányát kicsire becslik, de a szegénységből való kijutást a romák és a maguk számára is csak külső segítséggel látják lehetségesnek. A cigánygyűlölők és a hárítók státusukat tekintve „a hátrányos térfélen” helyezkednek el, valahol a leszakadás határán. Számukra reális veszély, hogy maguk is rászorulhatnak az osztálytársadalmi segítségre, ezért függetlenül attól, hogy a szegény romák arányát magasra vagy alacsonyra becsülik, a meritokratikus (az érdemes és érdemtelen szegényeket megkülönböztető) attribúciós mintát preferálják. Értelemszerűen a romákat az érdemtelen szegények közé sorolják, ezzel nyitva hagyván a lehetőséget, hogy szükség esetén a maguk érdemességére hivatkozhaszanak.

A tanulmányt záró útmodellben a roma kisebbség körében észlelt szegénység attribúciójának két változatát használjuk fel. Az egyik változat a romákat okolja helyzetük kilátástalan voltaért, a másik inkább a társadalmi okokat hangsúlyozza a romákat sújtó szegénység miatt.¹⁹

Diszkriminációs hajlandóság a romákkal szemben

Korábban már ismertettük azokat az eredményeket, amelyeket a negatív érzelmi töltéssel párosuló társadalmi távolságérzet felmérése kapcsán kaptunk. Emlékeztetjük az olvasót arra, hogy egy kilencfokú skála segítségével mértük a romák iránt érzett attitűdöt, továbbá a megkérdezetteknek egy *igen*-nel vagy *nem*-mel kellett nyilatkozni arról, hogy önmagukat a cigányoktól idegenkedők csoportjába sorolják-e, és ugyancsak egy igen–nem válaszalternatívát kínáló kérdésre válaszolva kellett megmondaniuk, hogy hozzájárulnának-e ahhoz, hogy a szomszédságukba cigány költözzön.

A diszkriminációra való hajlandóságot szintén három, Likert-típusú állítással teszteltük. A kérdések arra vonatkoztak, hogy kell-e az országnak áldoznia annak érdekében, hogy a cigányok, ha akarnak, anyanyelvükön is tanulhassanak az iskolában; helyes-e, ha vannak olyan szórakozóhelyek, ahová cigányokat nem engednek be; és veszélyezteti-e a társadalom biztonságát a cigány lakosság számának növekedése.

Ahogyam a többségi társadalom diszkriminál

A hat item – a társadalmi távolság és a diszkriminációra való hajlandóság három-három itemének – tartalmi heterogenitása nem indokolja, hogy mindegyik item mögött diszkriminációs hajlandóságot feltételezzünk. Azonban az a tény, hogy főkom-

¹⁹ A két változót főkomponens-elemzés segítségével hoztuk létre

ponens-elemzés azt mutatta, hogy az itemek mindegyike szorosan összekapcsolódott a cigányok bizonyos szórakozóhelyekről való kitiltásával, illetve azzal a rendkívül erős állítással, hogy a cigányok létszámnövekedése a társadalom *biztonságát* veszélyezteti, az olvasót is meggyőzheti arról, hogy a dimenzióban sűrűsödő értéktartalom nem egyszerűen cigányellenességet, hanem kifejezett, a romákkal szembeni diszkriminációs törekvéseket hordoz. Amikor a válaszadó nem járulna hozzá ahhoz, hogy egy roma a szomszédságába költözzön, ez azt is jelenti, hogy ha történetesen már élnek a szomszédságában romák, akkor szívesen venné, hogy bárhogyan, de elérhetné, hogy a romákat költöztessék el onnan. Továbbá ezért véljük azt, hogy ha valaki nem akar a közpénzből áldozni arra, hogy a romák anyanyelvükön tanulhassanak, ez a roma kultúra leértékelésének egy mozzanata. A társadalmi távolság és a diszkrimináció egyetlen dimenzióba tömörítése azt mutatja, hogy a többségi társadalom egy része szeparálódni akar a romáktól, és ennek érdekében akár diszkriminatív lépésekre is hajlandó.

Az útmodellekben a diszkriminációs hajlandóság főkomponensét használtuk fel, melynek egyik pólusa a diszkrimináció elfogadását, a másik pólusa az elutasítást jelenti.

Akik diszkriminálnak

Annak érdekében, hogy a közvéleményben megkülönböztethető nézetcsoportok közötti finomabb különbségeket feltárjuk, a romákkal kapcsolatos attitűdök, a tőlük érzett társadalmi távolság és az ellenük irányuló diszkriminációs hajlandóság segítségével három jellegzetes csoportot képeztünk.²⁰

17. táblázat

A diszkrimináció típusai (klaszterközéppontok és csoportarányok)

	Ellenszenv	Identifikáció a roma-ellenesek csoportjával	Társadalmi távolság	Nyelvi diszkrimináció	Társadalmi diszkrimináció	Destabilizációs veszélyérzet	A klaszterek nagysága, százalék
Rasszista	0,64	0,44	0,22	0,48	0,92	0,74	39
Romabarát	-0,86	-1,19	-0,50	-0,37	-0,60	-0,58	33
Távolságtartó	0,13	0,80	0,03	-0,24	-0,55	-0,37	28

A fenti táblázatból jól látható, hogy a klaszterekben is fellelhető az a két pólus – a rasszista és a romákat elfogadó csoport –, amelyeknek létét a főkomponens-elemzés kapcsán említettünk. A rasszisták csoportját az jellemzi, hogy rendkívül ellenszenvesnek érzik a romákat, hogy igen erősen identifikálódnak a többségi társadalom azon csoportjával, amely idegenkedik a romáktól, nagy társadalmi távolságot éreznek tőlük, és mindenfajta diszkriminációs lehetőség nagy támogatásra talál körükben. E csoport jellemzésekor fontos megemlíteni, hogy bennük a legerősebb az a félelem, hogy a romák számszerű növekedése veszélyezteti az egész magyar társ-

²⁰ A típusokat klaszterelemzés segítségével hoztuk létre.

dalom biztonságát. A rasszisták aránya hihetetlenül magas, a népesség több mint egyharmada tartozik ide.

Az ellenkező póluson a romabarátok csoportja található. Ez a csoport rokonszenvezik a romákkal, és értelemszerűen nem identifikálódik a romaellenesek csoportjával. Nem érez társadalmi távolságot a romaktól, elutasítja a diszkrimináció összes válfaját, és nem érzi az ország biztonságát veszélyben a romák számszerű növekedésétől. Ez a nézetegyüttes a népesség 33 százalékát jellemzi.

A két pólus között találjuk a távolságtartókat, akik elutasítják a romákkal szembeni diszkriminációt, ha nem is olyan vehemensen, mint a romabarát csoport tagjai. Ugyanakkor bizonyos társadalmi távolságot éreznek a romákkal szemben, és jelentős bennük a romákkal szembeni ellenszenv. A romákkal szembeni ellenszenv a szemükben a többség álláspontjával való azonosulást jelenti, hiszen kiugróan magas közöttük azok aránya, akik úgy gondolják, hogy nem egyszerűen a személyes ellenérzéseikről vallanak, hanem beletartoznak a romáktól idegenkedők „nagy családjába”. A csoport aránya 28 százalék.

A szociológiai kutatások azt bizonyítják, hogy a romaellenesség tekintetében konszenzus van a magyar társadalomban. A konszenzus jele, hogy az iskolai végzettség „nem fog” a cigányellenesség erején. Ezt a mi kutatásunk is igazolja. A diszkriminációra hajlók aránya minden iskolai végzettségi fokozatban 39 százalék körül alakul. A romabarátok aránya azonban egyre csökken az iskolai végzettség növekedésével.²¹ Riasztóan kezd érvényesülni egy olyan társadalmi konszenzus, amely szerint a romákkal szembeni tolerancia és a romaellenes diszkrimináció elutasítása számít devianciának.

A diszkriminációra való hajlandóság és a roma kisebbség körében uralkodó szegénységről alkotott kép között erős az összefüggés (persze nem tudni, melyik okozza melyiket).

18. táblázat

A roma társadalomról alkotott kép és a diszkriminációs hajlandóság összefüggése, (faktorscore-átlagok)

Háritó (kevés szegény romát lát, és belső okokat hangsúlyoz)	0,30
Cigánygyűlölő (minden romát szegénynek lát, és belső okokkal magyaráz)	0,49
Populista (sok szegényt lát, és mind a külső, mind a belső okokat fontosnak tart)	-0,10
Szolidáris (sok szegényt lát, és külső okokkal magyaráz)	-0,83
Bagatellizál (nem lát szegény romát, de külső okokkal magyaráz)	-0,02

²¹ A romabarátok aránya az alapfokú végzettségűek körében 38 százalék, a szakmunkás végzettségűeknél 35 százalék, az érettségizetteknél 28, a diplomával rendelkezőknél 30 százalék (a 28 és 30% közötti különbség nem tekinthető szignifikánsnak).

A táblázat nem tartogat meglepetéseket. Láthatjuk, hogy a cigánygyűlölők nemcsak szegénynek látják a roma társadalmat, és magukat a romákat okolják a rossz helyzetükért, de mindez erős diszkriminációs késztetéssel is párosul. A háritok kevés szegény romát látnak, de a szegénység okait a romákban keresik, és ugyancsak magas diszkriminációs potenciált mutatnak. Akik bagatellizálják a problémát, hiába mentik fel a romákat a saját nehéz sorsuk miatti felelősség alól, képtelenek menekülni a cigányellenességtől. Erősebb a diszkrimináció elutasítása a populisták körében, akik a nagyarányú romaszegénységet külső és belső okokkal egyaránt magyarázták. Markánsan diszkriminációellenes a szolidárisnak nevezett csoport, amely a romák között ugyancsak magasra becsli a szegények arányát, de mindezt a társadalom felelősségét hangsúlyozza. Akik a kisebb vagy nagyobb arányú romaszegénységet belső okokkal magyarázzák, nem egyszerűen a társadalmi segítséget kívánják megtagadni a romáktól, hanem még mélyebbre, a társadalmon kívülre akarják szorítani őket.

Nem számít az sem meglepőnek, hogy a diszkriminációs hajlandóság mögött a romákra vonatkozó negatív sztereotípiák munkálkodnak (a két mutató között a korreláció +0,53). A másság általános elutasítása és a romákat sújtó diszkrimináció közötti összefüggés is igen erős (a korreláció értéke +0,55).

Mindez azt mutatja, hogy a többség a roma kisebbséget negatív érzésekből, rosszindulatú sztereotípiákból, igazságtalan attribúciókból, valamint szegregációs és diszkriminációs attitűdökből képzett kognitív fallal választja el magától, és az előítéletek falát az időben előrehaladva egyre nehezebb és nehezebb lesz áttörni.

A siker dimenziói

A marginalizálódás és a szegénység ellenpontja a siker. Kérdés azonban, hogy a többségi társadalom, amelynek nagy része a romák szegénységében megérdemelt sorsot lát, képes-e, illetve hajlandó-e a roma sikeresség attribútumai között a többségi társadalom normáival egybevágó feltételrendszert tételni. A roma sikeresség percepciójában nem egyszerűen a romákkal kapcsolatos egyfajta elismerés nyilvánul meg, de a siker attribútumai megmutatják az utat, amelyet követve – a válaszadók szerint – a romák beilleszkedhetnek a többségi társadalom rendjébe.

Előzetes feltételezésünk szerint a romák sikerstratégiája háromféle módon képzelhető el. Az első a *belső erőforrásokra* támaszkodás, amelyet a tehetség, az akarat erő és a szorgalom testesített meg a kérdőívünkben. Egy másik lehetőség az *asszimilációs stratégia*, ami azt jelenti, hogy a sikerre vágyó kisebbség tagja elveszíti régi arcát, és beleolvad a többségi társadalomba. Ilyen esetekben a siker feltétele a roma származás eltörlése, a jó kapcsolatok, és a mindenhez szükséges szerencse. A harmadik lehetséges módja a sikerességnek az, hogy a romák megtarthatják etnikai identitásukat, és így válhatnak a társadalom teljes jogú tagjaivá, azaz integrálódhatnak. Az *integrációs stratégiát* a roma származás felvállalása és a segítőkész társadalmi környezet jellemzi.

Az előzetes elképzeléseket az empirikus adatok megerősítették, hiszen a közvéleményben háromféle sikerstratégia tudatosult.²² Alapos okunk van annak feltételezésére, hogy az egyes sikerstratégiák választása nem független a roma csoport reprezentációjának módjától, melynek elemeit a korábbiak során részletesen tárgyaltuk. Ennek feltérképezésére azt az eljárást választottuk, hogy három komplex útmodellben mutatjuk be, hogy a társadalmi státusból kiindulva, a másságra vonatkozó általános és a romákra vonatkozó speciális attitűdökből hogyan keletkezhet diszkriminációra való hajlandóság, és mindez mennyire befolyásolja a válaszadók elképzeléseit a romák társadalmi beilleszkedéséről, a lehetséges sikerstratégiákról.

Első útmodellünkben azt mutatjuk be, hogy milyen kognitív előzményekre vezethető vissza az a fajta *mélyen konzervatív ihletesű és romaellenes* sikerstratégiai javallat, melynek lényege, hogy a romák segítsenek magukon, támaszkodjanak saját pszichológiai erőforrásaikra (lásd 2. ábra).

Az útmodell által tartogatott első meglepetés, hogy maga a modell igen kevésbé magyarázza azoknak a gondolkodásmódját, akik a belső erőforrásokat a siker *sine qua non*-jaként definiálják (a megmagyarázatlanul hagyott hányad 92%). A második meglepetés az, hogy a diszkriminációra való hajlandóság vagy annak elutasítása nem magyarázza ezt a sikerstratégiát. Ez azt jelenti, hogy a romák belső erőforrásaira apellálók között éppen úgy találunk olyanokat, akik a romákat készek diszkriminálni, mint olyanokat, akik ezt elutasítják. Az útmodell tanúsága szerint több, egy-mással ellentétes beállítódás is megférhet egymás mellett.²³

Először azokat az utakat vegyük sorra, amelyeknek végállomása a belső erőforrás mint lehetséges sikerstratégia elfogadása. Ezek az utak azokat az intoleráns nézetekeket rajzolják ki, amelyek pusztán a romák individuális erőfeszítéseire alapozzák társadalmi beilleszkedésüket. (A kiindulópontunk mindig a *magasabb társadalmi*

²² A felkínált sikerokok három faktorra illeszkedtek. A *maximum likelihood* faktorstuktúra a következő:

	Belső erőforrás	Asszimilációs stratégia	Integrációs stratégia
Akaraterő	0,67		
Szorgalom	0,80		
Tehetség	0,59		
Jó kapcsolatok		0,40	
A roma származás eltitkolása		0,52	
Szerencse		0,69	
A roma származás felvállalása			0,49
Segítőképző társadalmi környezet			0,61
A faktorok információtartalma (%)	18	12	8

A mért változók aggregálásakor „nagy” eredménynek számít, ha sikerül faktorelemzéssel látens struktúrát találni a változók mögött. A háromfaktoros modell illeszkedése jó (a khinégyszethez tartozó $P > 0,05$), és a nyolc változó mindegyikére igaz, hogy információtartalmából a faktorok elegendő nagyságút megőriznek (a kummunalitások mindegyike nagyobb 0,25-nél).

²³ A több, ellentétes társadalomlátás okozza azt, hogy végül is a belső erőforrásokra való támaszkodást mint a beilleszkedés lehetséges útját oly kevésbé sikerült a modellben megmagyaráznunk.

státus, így értelemszerűen az alacsony státusúakra az összefüggések fordítottan érvényesek.)

A magas státus önmagában nem garancia a toleráns álláspontra, hiszen a magas státusúak között olyanokat is találunk, akik a romák között magasra becslik a szegények arányát, bár megtanulták, hogy a negatív sztereotípiák hangoztatása nem *comme il faut*. A „jólneveltség” leplezi a szolidaritás hiányát, de a romák lehetséges felemelkedésének titkát a belső erőforrásokban látja. Egy másik út azokra jellemző, akik bár magas státusúak, és általában hajlanak a másság elfogadására, de a romák között viszonylag sok szegényt látnak, és elfogadják, hogy a romák beilleszkedése magukon a romákon múlik. Ennek az álláspontnak van egy szofisztikáltabb altípusa, amihez egy tagolatlanabb roma-társadalom-kép társul – sok szegény és kevés sikeres romával –, a romák szegénységét belső okokkal magyarázza, és ehhez negatív sztereotípiákat társít, a végállomás pedig a belső erőforrások fontosságának hangsúlyozása.

Mindhárom állásponthoz jól kimutatható egyfajta romaellenesség, hiszen miközben a válaszadók úgy vélik, hogy a romák szorgalommal, akaraterővel és tehetséggel beilleszkedhetnének a társadalomba, a társadalom felelősségét elutasítják. Különösen szélsőséges nézetrendszer sejlik fel mindazon utak mögött, amelyeknek egyik állomása, hogy a romák maguk felelősek szegénységükért. Ez az álláspont nem csupán „roma belügyként” kezeli a romák beilleszkedésének kérdését, hanem „genetikailag problémás” csoportként tekint a romákra, és reményt sem akar látni a romák beilleszkedésére.

Az útmodellből persze toleráns sémák is kibonthatók, hiszen vezetnek a belső erőforrások elutasításához is utak. Ezek egyik válfaja azon magasabb státusúak sajátja, akik sok szegényt látnak a romák között, és szegénységüket külső okokkal magyarázzák, elutasítják a romákat sújtó negatív sztereotípiákat, és így jutnak arra a következtetésre, hogy nem lehet csak a belső erőforrásokra apellálni. Ennek a toleráns nézőponthoz egy másik változata, amikor a magasabb státusúak a másság általános elfogadása mellett elutasítják a romákra vonatkozó negatív sztereotípiákat, és tagadják a belső erőforrások kizárólagosságát. Ezen utóbbi utat bonyolultabban is végigjárhatjuk: amikor a magasabb státussal együtt járó toleranciából a szegénység belső oktatásának elutasításán keresztül jutunk el a negatív sztereotípiák tagadásához, majd a belső erőforrásra alapozott sikerstratégia elutasításához.

A modellből kibontakozó kép tehát igen sokszínű és ellentmondásos. Mégis különös figyelmet kell szentelnünk a romák belső erőforrásaira apelláló nézetekre, mivel ezek igen gyakran és igen nagy hangsúllyal fordulnak elő a közbeszédben. Amikor azt halljuk, hogy a romák be tudnának illeszkedni a többségi világba, ha dolgoznának, ha tehetségesek lennének, és ha lenne akaraterejük, akkor ebben egyaránt fellelhető egy őszinte és toleráns nézőpont, amely szerint külső társadalmi segítség és egyéni erőfeszítés egyaránt szükséges ahhoz, hogy a romák integráns részét képezhessék a társadalomnak. Fellelhető azonban egy rendkívül intoleráns, kifejezetten ellenséges nézőpont is, mely a romákra vonatkozó sztereotípiákat kézpénznek veszi, a társadalmi szolidaritást elutasítja, és a romák egyéni felelősségét hangsúlyozva önmaga és a világ előtt is rejtegeti, hogy semmiféle szolidaritást nem érez a romákkal kapcsolatban.

A második lehetséges sikerstratégia az asszimiláció (lásd 3. ábra). A roma identitás megtagadását magába foglaló asszimilációs sikerstratégiában végződő útmodell

sokkal egyszerűbb szerkezetű és konzisztensebb, mint az előtte bemutatott modell, melynek végállomása a belső erőforrásokra hivatkozó stratégia volt. A különbség abban is megmutatkozik, hogy a modell magyarázó ereje – ahhoz képest, hogy vélekedésekről, értékekről van szó – magas (14%). A sémában rejlő egyik kisebbségrepresentációs struktúra a következő: a magas státusúak hajlanak a másság elfogadására, elutasítják a negatív sztereotípiákat, nem akarnak diszkriminálni, de hívei az asszimilációs stratégiának. Egy másik kognitív „út” az, amelyik a másság elfogadása mellett azonosul a romákat sújtó nagymértékű szegénység külső attribúcióival, miközben a negatív sztereotípiákat elutasítva vagy (ezt az állomást kihagyva) közvetlenül ellenáll a diszkriminációs késztetéseknek, és elfogadja az asszimilációt, mint a felemelkedés lehetséges útját. Ennek a gondolkodási sémának egy variánsát jelenti az az út, amely a másságot elfogadókat a romaszegénység belső okokkal való magyarázatának elutasításához vezeti. Amikor a belső okok elutasítása párosul a negatív sztereotípiák és a diszkrimináció elutasításával, akkor a végállomás megint csak az asszimilációs stratégia elfogadása. (Értelemszerűen ez a séma akkor is rekonstruálható, amikor alacsony státusúakról beszélünk, illetve amikor a belső oktatájdönítés elfogadásából kiinduló „utakat” tekintjük. Ez esetben a válaszadók hajlanak a negatív sztereotípiákra, és van bennük diszkriminációs hajlandóság is, és ennek megfelelően elutasítják az asszimilációs stratégiát.)

A következő gondolkodási séma a magas státustól és a másság általános elfogadásától indul. A sok szegény és kevés sikeres romát látó válaszadók közül a modell azoknak a gondolkodási struktúráját rajzolja ki, akiknél mindez azzal társul, hogy a romaszegénységet belső okokkal magyarázzák. Ha a belső attribúciók elfogadásához nem társul negatív érzelmi töltés, akkor az asszimilációt tekintik a válaszadók a felemelkedés lehetséges útjának. Ha viszont a belső oktatételezéshez negatív érzelmi töltés (negatív sztereotípiák, illetve diszkriminációs hajlandóság) is tartozik, akkor az asszimilációt is elutasítják.

Érdekes még néhány mondat erejéig a romaszegénység külső és belső attribúcióinak az asszimilációs sikerstratégiára kifejtett hatásánál elidőznünk. Ha valaki a romaszegénység mögött a társadalom felelősségét látja, akkor asszimilációpárti, függetlenül attól, hogy párosul-e ez a negatív érzelmi töltésű sztereotípiák és a diszkrimináció elutasításával. Tehát aki a társadalmi felelősséget hangsúlyozza, az így vagy úgy, a roma identitás feladását a sikeresség *sine qua non*-jának tekinti. Ha valaki a romákat önmagukat hibáztatja szegénységükért, akkor másként gondolkodik az asszimilációról, attól függően, hogy milyen az érzelmi viszonya a romákkal. Ha semleges, akkor asszimilációpárti, ha ellenséges, akkor asszimilációellenes.

Végül még egy sajátos séma bontható ki az útmodellből: asszimilációellenesség jellemzi azokat, akik a másság általános elfogadásának eszméjét vallják, miközben semmiféle markáns képpel²⁴ nem rendelkeznek a roma társadalomról, és semmiféle – az átlagostól eltérő – érzelmet nem mutatnak irántuk.

Hányféle dolgot jelenthet tehát az asszimiláció elfogadása vagy elutasítása? Ha valaki elfogadja a romák asszimilációját, emögött lehet egy szolidaritáson nyugvó

²⁴ Az útmodellben a kapcsolatok erősségét jelző béták *parciális* regressziós együtthatók. Ez azt jelenti, hogy a másság elfogadása úgy jár együtt az asszimiláció elutasításával, hogy ebből az együtt járásból minden közbülső változó hatása ki van szűrve.

világlátás (a romaszegénység külső attribúcióinak elfogadása és a negatív sztereotípiák, illetve a romák diszkriminációjának elutasítása), de lehet egy álságos nézőpont is, amely azt mondja, hogy a romák önmaguk felelősek saját sorsukért, és a siker útja csak az lehet, hogy olyanokká kell válniuk, mint a többségi társadalom tagjai.

Az asszimiláció elutasítása is két dolgot jelent. Az egyik egy multikulturális álláspont, mely oly komolyan veszi a másság általános elfogadását, és így szükségképpen elutasítja az asszimilációt. Az asszimiláció elutasítása azonban a társadalomból való kirekesztés szándékát is takarhatja: ha a romaszegénység mögött belső attribúciókat feltételező válaszadó negatív sztereotípiákban gondolkodik a romákról, és pártolja az ellenük irányuló diszkriminációt, akkor elutasítja az asszimilációt, és nem akarja őket befogadni a többségi társadalomba.

A harmadik lehetséges sikerstratégia a romák integrációját vallja (lásd 4. ábra). Az integrációs sikerstratégia romákra nézve pozitív irányultságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy emögött húzódik meg legerőteljesebben a romák elleni diszkrimináció elutasítása.

A magas státussal együtt járó általános tolerancia a negatív sztereotípiák és a diszkrimináció erőteljes elutasításán keresztül vezet a romák integrációjának helyesléséhez. A külső attribúciók, azaz a társadalmi felelősség hangsúlyozása együtt jár az integráció elfogadásával, a belső oktételezés viszont – amely negatív sztereotípiákkal és a diszkrimináció elfogadásával párosul – integrációellenességet eredményez.

Az útmodell persze úgy is felépíthető, hogy nem a szegények aránybecsléséből vezet a nyíl a sikeres romák aránya felé, hanem éppen fordítva. Ebben az esetben az új modellben egy önmagát beteljesítő jóslat értelmezhető. Ha valaki úgy gondolja, hogy a romák között viszonylag magas a sikeresek aránya, akkor az integrációt véli a romák felemelkedéséhez vezető leghatékonyabb stratégiának. A válaszadók egy részének szemléletében a viszonylag sok sikeres roma képe összekapcsolódik a relatíve kevés szegény roma sorsának külső attribúciójával, de a válaszadók egy másik része függetlenül az attribúcióktól, a negatív sztereotípiák és a diszkrimináció elutasításától, már magától a romasikeresség térnyerésének feltételezésétől közvetlenül eljut az integrációs stratégia elfogadásához.

Igérgetünkhöz híven azokat az útmodelleket is megvizsgáltuk, amelyekben csak az objektív státusból kiindulva rekonstruáltuk a sikerstratégiákhoz vezető sémákat. Az objektív státus, amely a státussal való elégedettségtől függetlenül jelzi a hierarchiában elfoglalt helyet, kikapcsolja az elégedetlenségből fakadó frusztrációs elemet. Mivel az előző útmodellekben használt státusmérőszámban a szubjektív és objektív mozzanat egyaránt jelen van, nem meglepő, hogy az objektív státusból induló modellek szinte egy az egyben leképezték az eredeti útmodelleket. Egy figyelemre méltó változásról kell csak beszámolni, nevezetesen, hogy az objektív státus és a másság elfogadása közötti kapcsolat lazábbá vált (a regressziós béta 0,14-ről 0,11-re csökkent). Ez azt jelzi, hogy a társadalmi pozícióval való elégedettség – álljon is valaki a társadalmi hierarchia bármely posztján – valamelyest toleránsabbá tesz mindenfajta másság iránt, és így – a modellekben már jelzett utakon és módokon – a romákkal kapcsolatban általában befogadóbb attitűdöket eredményez.

Miközben útmodelljeink azt mutatják meg, hogy a közvélemény milyen gondolkodási sémákon keresztül juthat el a különféle roma sikerstratégiákhoz, sosem té-

veszthetjük szem elől, hogy a közvélemény nagy része cigányellenes. Könnyű dolgunk lett volna, ha azt a reprezentációs sémát akartuk volna felépíteni, amelynek végállomása a romák elleni diszkrimináció. Ha visszatekintünk útmodelljeinkre, és megállunk a diszkriminációnál, jól láthatjuk, hogy mennyire konzisztens az a minta, melynek közvetítésével az emberek az intoleranciától a negatív sztereotipizációra át eljutnak a diszkriminációhoz. (Egy ilyen útmodellnél „nincs mit szégyenkezni” a megmagyarázott hányadon, hiszen az a diszkrimináció esetében 47%!) Mi azonban nem azt akartuk megmutatni, hogy a romákkal kapcsolatos érzületek hogyan szerveződnek a távolságtartásból kiindulva az egyre intenzívebb elutasításon keresztül a diszkrimináció elfogadásáig, hanem azt, hogy még ilyen reménytelen helyzetből is vezethet út a megoldás felé.

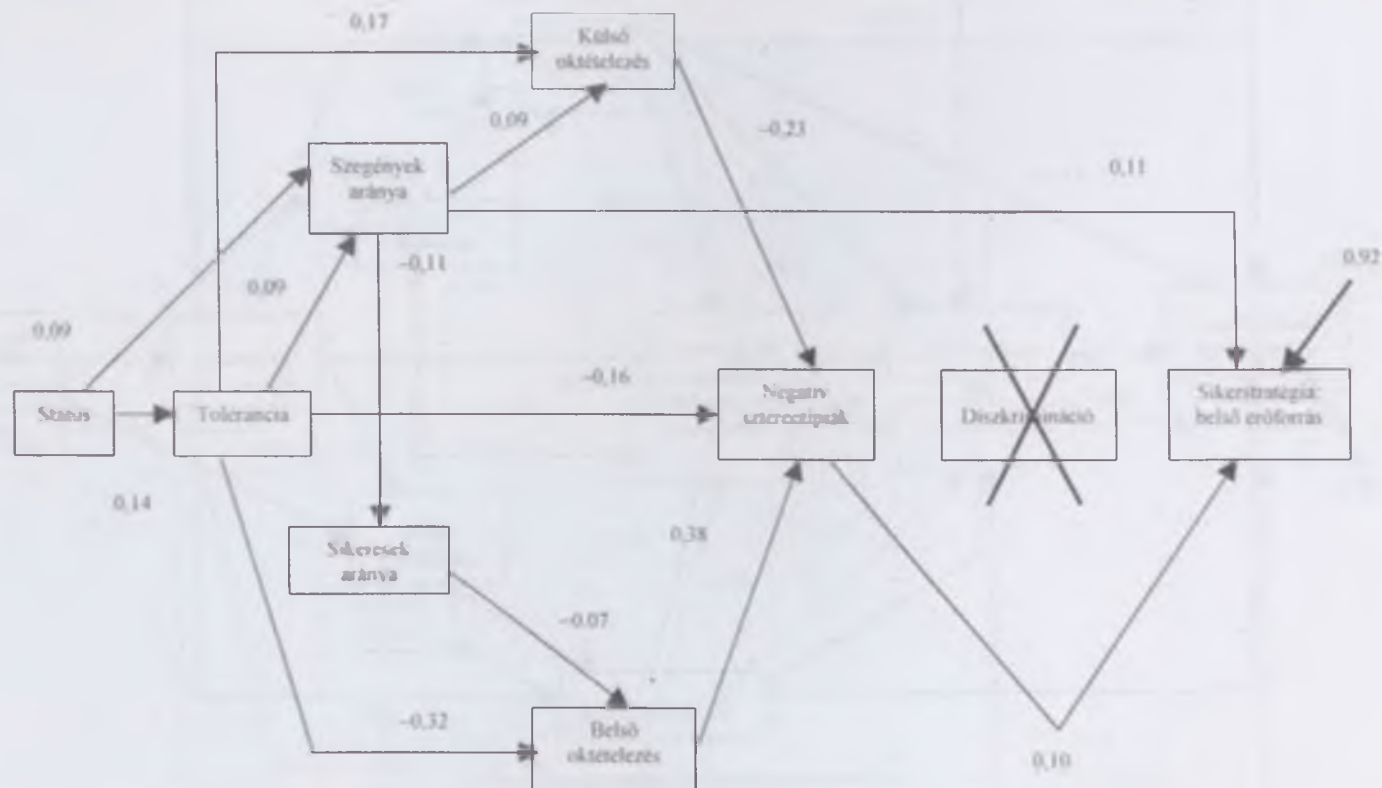
Következtetések

Az útmodellekből két következtetést ajánlunk mindazok figyelmébe, akik nem akarnak belenyugodni abba, hogy a magyar társadalom több százezer embert stigmatizál és kiközösít. Első következtetésünk szerint az általános toleranciaszint növekedése egyben a romákkal kapcsolatos ellenérzések csökkenését eredményezi. Az általános tolerancia nem csak az etnikai értelemben vett *outgroup* tagjaival kapcsolatosan mutatkozik meg. Magában foglalja a szociális deprivációra alapozott kategorizáció útján képzett, közkeletűen „szegénynek” nevezett csoportok tagjaival kapcsolatos megértő attitűdöt is. E következtetés megfontolása alapján egyértelműnek tűnik, hogy a romákkal szemben megnyilvánuló intolerancia akkor mérséklődne, ha nőne a társadalom általános toleranciája. E növekedésnek azonban kemény szociológiai korlátját látjuk abban, hogy az általános tolerancia kialakulása csak a társadalom kisebb részére jellemző. Ez a társadalmi szegmens ráadásul szociológiailag nehezen körülhatárolható akár az életkor, akár az iskolai végzettség, akár a vagyoni helyzet szerint. Mindez azt jelzi, hogy a társadalomban az általános tolerancia növekedését még olyan illuzórikus célok megvalósítása esetén is kevésbé remélhetjük, mint az általános kulturális-iskolázottsági színvonal emelkedése vagy az életkörülmények javulása.

Második következtetésünk arra vonatkozik, hogy a társadalom többségében élő negatív színezetű romakép falán jelentős rés üthető, amennyiben a romakategorizáció és a siker közötti komplementer viszony megszűnik a közgondolkodásban. Ennek elősegítése elsősorban a tömegkommunikáció feladata. Más országokban, más kisebbségekre vonatkozó tömegkommunikációs reprezentáció kapcsán is tapasztalták a kutatók, hogy a siker kontextusa jótékonyan gyengíti a kisebbség és deviancia között eleve meglévő illuzórikus korreláció erejét. A sikerpercepció azonban kétélű fegyver a romaellenesség elleni harcban. Akkor sem lehetünk biztosak a tolerancia jótékony hatásaiban, ha a roma kategória és a siker már nem két egymást kizáró fogalom az emberek fejében. Hiszen ha a siker- attribúció nem párosul a társadalmi segítőkészséggel, az emancipációs közpolitikai elgondolások támogatásával, akkor a sikeres roma személyekkel való tényleges vagy mediált találkozás a „kivétel erősíti a szabályt” típusú következtetést szüli, rosszabb esetben a sikert a bűnöző életmóddal kapcsolja össze, ami tovább mélyíti az amúgy is meglévő intoleranciát, társadalmi megkülönböztetést, és elvezet az etnikai diszkriminációhoz és rasszizmushoz.

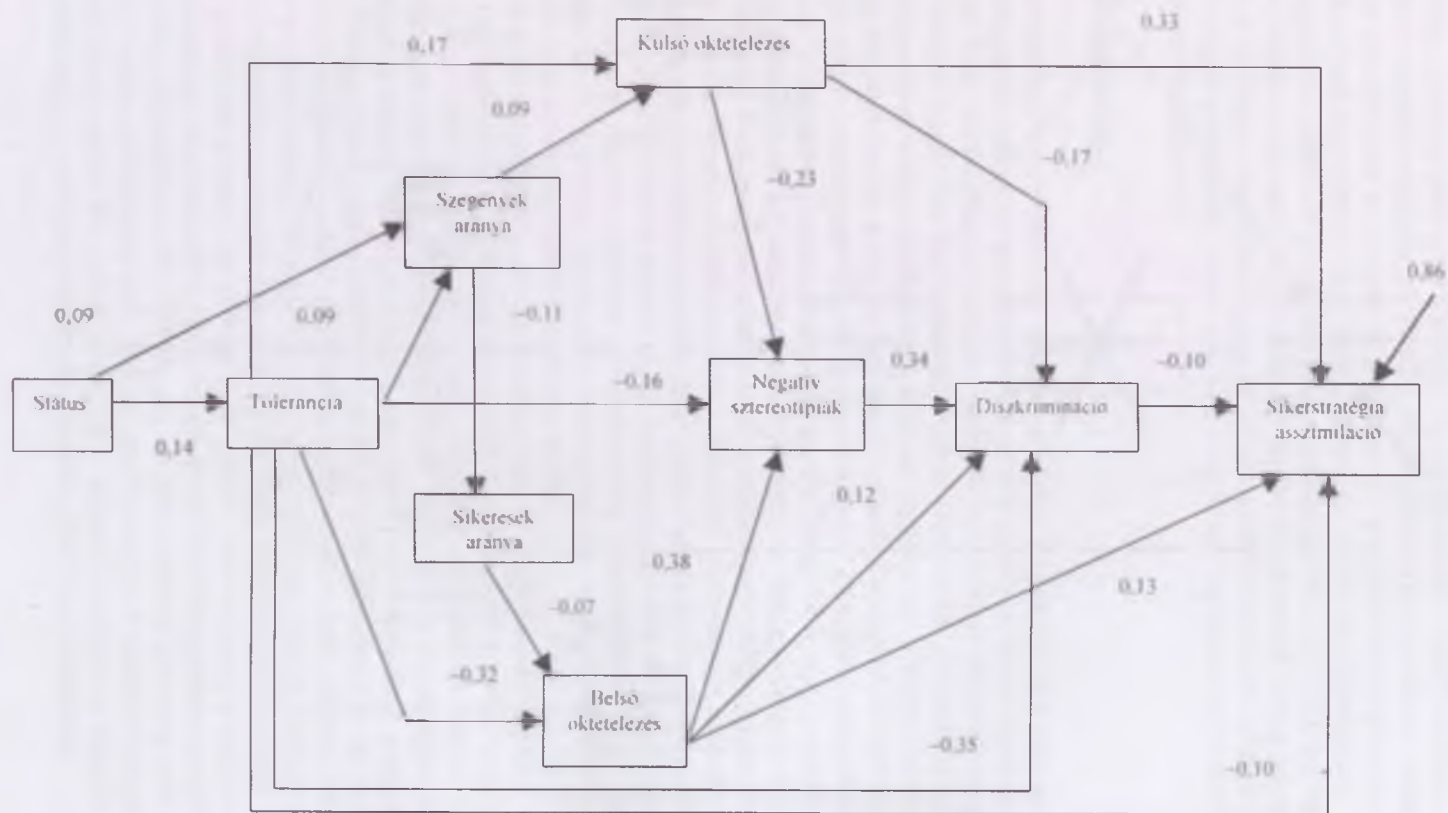
2. ábra

A belső erőforrásokhoz mint sikerstratégiához vezető út

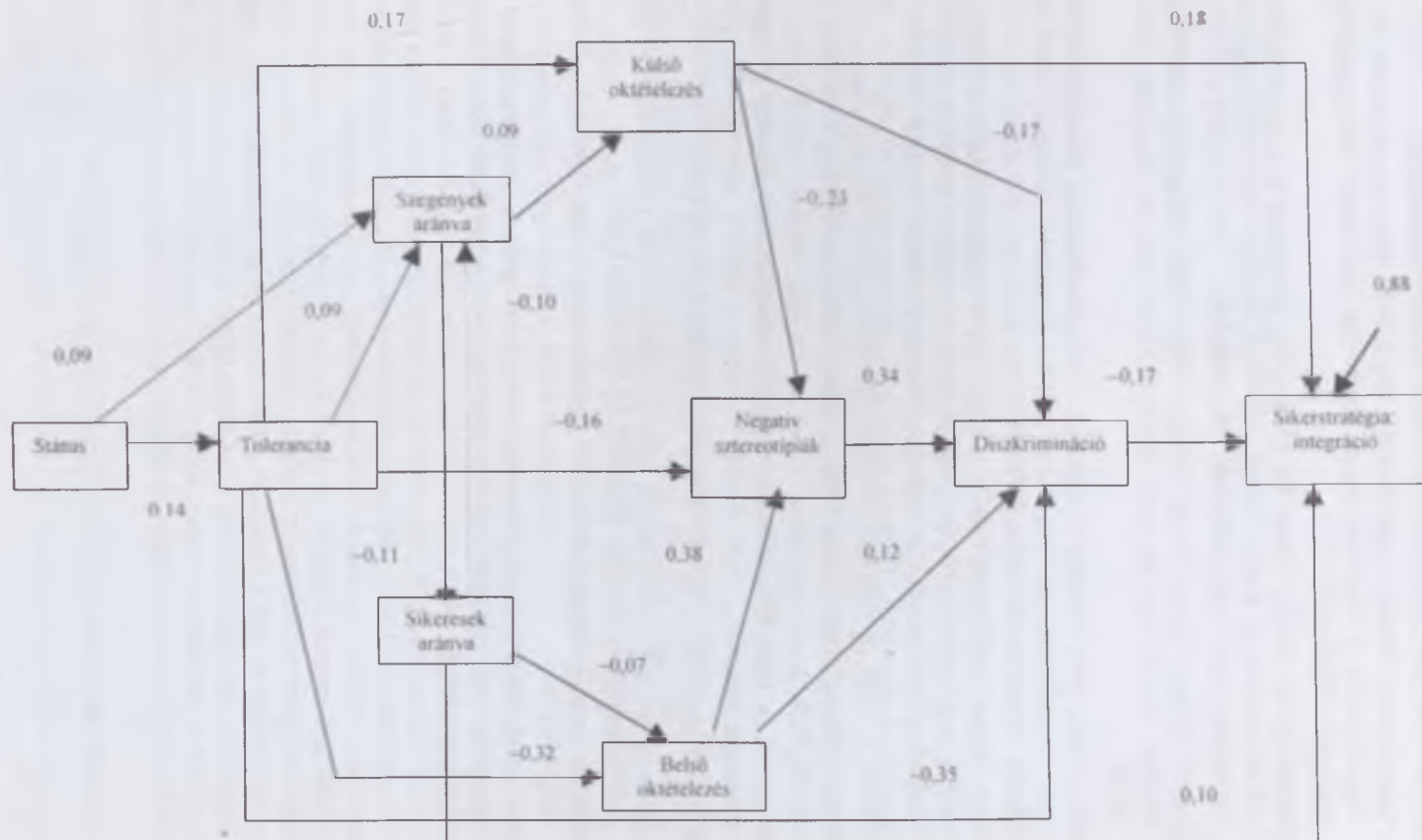
3. ábra

Az asszimilációhoz mint sikerstratégiához vezető út

4. ábra

Az integrációhoz mint sikerstratégiahoz vezető út

Irodalom

- Allport, G. W. 1977. *Az előítélet*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária 1997. Szertelen módszerek. In: *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*. Budapest: COLPI, 130–172.
- Csepeli György–Fábián Zoltán–Sik Endre 1998. Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovics György (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: Társi, 458–489.
- Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária 2000. *Grappling with National Identity. How Nations See Each Others in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Erős Ferenc 1998. Etnicitás és identitás – a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In: Erős Ferenc (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 237–245.
- Fábián Zoltán–Erős Ferenc 1996. Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség magyarázatában. In: Erős Ferenc (szerk.) *Azonosság és különбözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről*. Budapest: Scientia Humana, 182–200.
- Geilner, E. 1984. *Nations and Nationalism*. London: Blackwell
- Havas Gábor–Kemény István 1996. A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, (3): 3–20.
- Horowitz, D. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press
- Kolosi Tamás 2000. *A terhes babapiskóta*. Budapest: Osiris Kiadó
- Örkény Antal 1997. *Hétköznapi igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében*. Budapest: Új Mandátum Kiadó
- Örkény Antal–Székelyi Mária 1999. Igazságosság és társadalomkép. *Századvég*, (tél): 87–113.
- Postma, K. 1996. *Changing Prejudice in Hungary. A Study of the Collapse of State Socialism and its Impact on Prejudice against Gypsies and Jews*. Groningen: Rijksuniversiteit